

УДК 330.342

О. О. Демидюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті досліджена інституційна ефективність економічної системи України та охарактеризовані її складові. Обґрунтовано рекомендації щодо вдосконалення інституційної системи України з метою прискорення посткризової модернізації національної економіки.

Ключові слова: економічна система, інституційна структура, інституційна ефективність економічної системи.

В статье исследована институциональная эффективность экономической системы Украины и охарактеризованы ее составляющие. Обоснованы рекомендации по усовершенствованию институциональной системы Украины с целью ускорения посткризисной модернизации национальной экономики.

Ключевые слова: экономическая система, институциональная структура, эффективность экономической системы, институциональная эффективность экономической системы.

The paper examines institutional efficiency of the economic system of Ukraine and highlights its main constituents. The findings of the research propose a set of recommendations to improve the institutional system of Ukraine in order to accelerate the post-crisis modernization of the national economy.

Keywords: economic system, institutional structure, efficiency of economic system, institutional efficiency of economic system.

Сучасні широкомасштабні та глибокі перетворення економічної системи України відбуваються на фоні різноспрямованого впливу зовнішніх (інтеграція у світовий економічний простір, посилення міжнародної конкурентної напруженості та глобальної макроекономічної, політичної та соціальної нестабільності) та внутрішніх (економічна, політична та соціальна модернізація суспільства) факторів. Ключовою метою трансформації національної економіки та інтеграції країни до глобального світогосподарського простору є підвищення соціально-економічної результативності її функціонування та розвитку. За цих обставин загострюється потреба в розробці адекватного сучасним реаліям інструментарію вимірювання інституційної ефективності економіки України та оцінювання впливу на якість господарського розвитку багаторівневих перетворень, що відбуваються на фоні нагромадження кількісних змін.

Дослідження сутності та обґрунтування методик вимірювання ефективності економічних систем знайшли відображення в працях представників багатьох напрямів та шкіл економічної науки. Серед відомих зарубіжних та вітчизняних науковців, які активно розвивають нові теоретико-методологічні підходи в цій сфері, слід назвати О. Ананьїна, А. Аслунда, В. Базилевича, Л. Бальцеровича, Г. Башняніна, В. Бодрова, Б. Гаврилишина, І. Грабинського, Н. Гражевську, П. Єщенка, М. Кастельса, Я. Корнаї, Б. Кульчицького, П. Леоненка, В. Полтеровича, С. Роузфільда, А. Філіпенка, М. Шніцера та ін. Ефективність інституційних систем є предметом досліджень відомих представників сучасної інституційної теорії Р. Коуза, Дж. Б'юкенена, Д. Норта, О. Вільямсона та ін. Водночас низка проблем у цій сфері до цього часу залишаються невирішеними, зокрема недостатньо вивченими є сутність, основні чинники інституційної ефективності економічних систем та методики її вимірювання тощо.

Метою статті є аналіз інституційної ефективності економічної системи України та розробка на цій основі пропозицій щодо удосконалення державного регулювання інституційних змін національної економіки.

Як відомо, систематизація, оцінювання та описування трансформаційних змін різних сфер суспільної діяльності потребує значної за обсягами інформації – як кількісної, числової, придатної для вимірювання та оцінювання процесу накопичення багатства, збільшення кількості населення тощо, так і нечислової або категоріальної, необхідної для визначення якісних перетворень на інституційному рівні функціонування національної економіки. Аналіз наукових праць у цій сфері показав, що якісні зміни в економіці не можуть бути виміряні виключно за допомогою грошових показників. Простір спостережень у цьому випадку не містить структурних ознак дійсних чисел, векторів або функцій, які в процесі оброблення інформації можна додавати, віднімати, множити тощо. Отже, економічний розвиток як глибинні якісні трансформації господарської системи не можна адекватно вимірювати та оцінювати на основі динаміки ВВП та похідних від нього показників. У цьому випадку спостерігається невідповідність статистичної інформації, що стосується економічного розвитку та зростання; одиниць їхнього вимірювання; типів шкал вимірювання та можливостей їхнього використання [5, с.77].

За цих обставин актуалізується проблема критичного переосмислення існуючих та теоретичного обґрунтування сучасних вимірників ефективності економічного розвитку з урахуванням показників і процедур, які зазвичай використовуються у сучасних дослідженнях, а саме: випуску продукції, оплати праці, прибутків, податкових надходжень, кінцевих споживчих витрат, нагромадження основного капіталу, експортно-імпортного сальдо та ін. Йдеться про те, що зміни у накопиченні багатства національних економік супроводжуються економічним розвитком лише у комплексі з інституційними, технологічними, організаційними, соціокультурними та іншими якісними перетвореннями.

Врахування зазначених аспектів оцінювання результативності соціально-економічної динаміки знайшло відображення в працях представників сучасної інституційної теорії, які досліджують ефективність економічних систем в контексті формування та функціонування інституційного середовища, сприятливого для реалізації цілей сталого розвитку за умови мінімізації відповідних витрат. Важливо зауважити, що характеристика ефективності в такому контексті спирається на еволюційну парадигму та охоплює інституційне середовище в цілому, яке є більш пристосованим до поступального розвитку [2, с.61]. Інакше кажучи, ефективність економічних систем характеризується крізь призму створенням інституційного середовища, що сприяє гармонійному поєднанню пріоритетів економічного зростання з досягненням соціальних ідеалів, захистом довкілля та примноження національних культурних цінностей.

У зв'язку з цим зауважимо, що економічна політика України та багатьох пострадянських держав в постсоціалістичний період базувалась на ліберальних постулатах неокласичної теорії, відтак формування ринкових відносин мало спонтанний і часто хаотичний характер. Опора на самоорганізуючу здатність ринку з пріоритетом монетарних важелів регулювання за ігнорування важливої ролі держави в реалізації прогресивних інституційних перетворень призвели до тяжких соціально-економічних наслідків. Згідно зі справедливим зауваженням французького неінституціоналіста Ф.Емара-Дюверне, «зведення економічного аналізу тільки до теорії ринків дорого обійшлося економічній науці в аспекті як розуміння всієї складності господарського життя, так і розробки економічної

політики. В межі цієї теорії не входять явища, обумовлені глибокими трансформаціями сучасної економічної системи» [6, с. 106].

Інституційні «провали» в економічній політиці України в пореформений період спровокували неплатежі, бартеризацію, постійну напругу з виконанням державного бюджету, приватизаційні аврари і скандали, корупційний перерозподіл ресурсів і результатів господарської діяльності. У цьому контексті заслуговують на увагу дві особливості впровадження інституційних змін в новітній економічній історії України, а саме:

- протягом 1990-х років внаслідок падіння середньостатичного життєвого рівня населення реакція на звуження економічної свободи виявилася більш чіткою і приземленою, ніж на розширення дозволених меж соціально-політичного вибору. Під час лібералізації не були враховані необхідні передумови дійсної свободи – відповідальність і самодостатність співучасників-контракторів ринкових угод;

- в умовах перехідного періоду, з чітко вираженим суб'єктивним чинником прискорення чи гальмування реформ, дуже часто формальні інституційні норми перетворюються на неформальні із підтекстом особистих і приватних відносин. За цих обставин жорсткість формальних вимог (законів, постанов, наказів) нівелювалася лояльністю в окремих випадках, які залежно від сили тиску лобіювання добре організованих малих груп перетворювалися на масові. Наслідком цього стала втрата фактичними формальними регуляторами суспільного і господарського вибору стабілізуючої ролі та перетворення норм публічного права на антиподи нестандартної економічної поведінки [7, с.48-49].

У зв'язку з проблемою, що аналізується, заслуговують на увагу «порогові» значення основних соціально-економічних індикаторів безпечного розвитку, якими оперують дослідники сучасних економічних систем:

- державний борг не має перевищувати 60% від ВВП;
- обсяг золотовалютних резервів має становити не менше 8% від ВВП та бути достатнім для покриття витрат з імпорту товарів як мінімум протягом трьох місяців;
- відношення поточних платежів з обслуговування зовнішнього боргу не має перевищувати 20% річних доходів від експорту;
- для забезпечення розширеного відтворення рівень нагромадження у ВВП має становити не менше 10%;
- рівень безробіття не має перевищувати 15–20% від загальної чисельності працездатного населення [3, с. 139].

У цьому контексті аналіз динаміки основних макроекономічних показників України за 2011-2015 рр. засвідчує існування значних загроз безпеці національної економіки, яка перебуває в стадії глибокої кризи (табл. 1). Серед основних факторів, що обумовлюють негативні економічні тенденції у 2015 р. слід виокремити: ведення військових дій на сході України, низький зовнішній та внутрішній попит унаслідок гальмування економічного зростання; зниження купівельної спроможності населення, зумовлене зменшенням реальних доходів; ускладнення відносин з основними торговельними партнерами та відтік інвестицій [11]. Зокрема, тільки за останній рік ВВП України скоротився на 6,8% [12]. Комплексна взаємодія показників за відсутності належних заходів стабілізації ситуації призводить до підсилення процесів занепаду економіки та зниження добробуту населення.

Так, валовий дохід на одного жителя країни у 2014 р. становив близько 7500 грн. Якщо в 2013 р. ця сума дорівнювала майже 1000 доларів США, то за валютним курсом на кінець 2014 р. вона дорівнювала менше 500 доларів. При цьому номінальна заробітна плата, яка за даними Держкомстату України в 2014 р. підвищилась з 3619 до 4012 грн, у доларовому еквіваленті зменшилась з 453 до 254 доларів [11].

Таблиця 1

Динаміка основних макроекономічних показників України, 2011-2015 рр.

Показник	01.01.2011	01.01.2012	02.01.2013	02.01.2014	01.01.2015
Номінальний ВВП	1 079,3	1 300,0	1 404,7	1 465,2	1 566,7
Реальний ВВП	104,1	105,5	100,2	100	93,2
Споживання	106,3	111,3	107,4	105,2	92,6
Валове нагромадження основного капіталу	103,2	108,5	105	91,6	77,0
Експорт товарів та послуг	104,1	102,7	94,4	91,9	85,5
Імпорт товарів та послуг	114,4	115,4	103,8	96,5	77,9
Індекс споживчих цін (середній за рік)	109,4	108,0	100,6	99,7	112,1
Рахунок поточних операцій	-4,8	-11,3	-15,6	-18,3	-5,3
Обсяг експорту товарів та послуг	64,0	81,3	83,9	78,7	65,3
Обсяг імпорту товарів та послуг	-69,5	-92,1	-99,1	-95,7	-70,7
Золотовалютні запаси НБУ (на кінець періоду)	34,6	31,8	24,5	20,4	7,5
Державний борг (прямий та гарантований)	432,3	473,2	515,5	584,8	1 100,8
Рівень безробіття (за методологією МОП), у% до економічно активного населення віком 15-70 років	8,2	8,0	7,6	7,3	9,3

Джерело: Державна служба статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

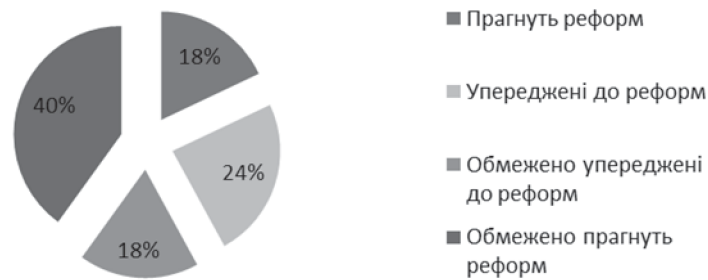
На думку аналітиків, упродовж останніх років економіка України функціонувала вкрай несприятливих умовах. Російська агресія завдала Україні безпрецедентних гуманітарних і соціальних втрат і спричинила серйозні деструктивні процеси, в т.ч. руйнацію інфраструктури на території бойових дій, дезорганізацію ustalених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу. Водночас, абсолютно необхідне для країни кардинальне реформування внутрішніх економічних механізмів залишилося невиразним, а окремі зміни запроваджувалися дуже повільно [11].

Суттєві погіршення прогнозів економічного розвитку України міжнародними організаціями та вітчизняними урядовими та громадськими установами є свідченням високої ймовірності реалізації загроз економічній безпеці, визначених у ключових програмних документах [12], а саме:

- критичне гальмування економічного розвитку України та погіршення основних макроекономічних показників (макроекономічне розбалансування за головними показниками);
- згорання промислового виробництва;
- зниження економічної активності, насамперед інвестиційної;
- погіршення добробуту населення (домогосподарств) та зростання рівня безробіття;
- посилення боргового тиску, насамперед, у державному секторі;
- підвищення тінізації економічної діяльності.

Зазначені, загрозливі процеси висувають на перший план проблему підвищення інституційної ефективності економіки України. Загально визнано, що сформоване в Україні інституційне середовище є неефективним, оскільки зміна відносин власності і утвердження різноманітних її форм, а також формуванням в економіці «конкурентного порядку», все ще не відповідають міжнародним стандартам свободи економічної діяльності. Слід погодитися з тим, що «... збалансованість інституційної сфери може бути досягнута лише за умов не тільки добре розроблених правил гри досконалого законодавства, а і її неухильного виконання учасниками економічного процесу» [7, с. 47].

Інакше кажучи, сформоване в Україні інституційне середовище є неефективним. Це підтверджується не лише українськими, а й іноземними дослідниками. Так, наприклад, згідно спільних висновків вітчизняних та зарубіжних аналітиків, в економіці України сформувалися чотири галузеві групи інтересів (учасників ринку), що відрізняються одна від одної залежно від рівня сприйняття глибини необхідних перетворень у національному господарстві. Результати респондентного дослідження доводять, що прагнуть реформ – 18 % загальної кількості економічних суб'єктів; скоріше прагнуть – 40 %; заперечують – 24 %; і скоріше заперечують – 18 % (рис. 1) [13, с. 43]. Тобто, на загальному позитивному тлі для реалізації реформ зберігається доволі упереджене ставлення до порушення існуючої рівноваги.

Рис. 1. Диференціація загальної кількості економічних суб'єктів на групи інтересів залежно від рівня сприйняття необхідності інституційних перетворень у національному господарстві (джерело: склав автор на підставі [13, с. 43-44])

Основними проявами інституційної неефективності економічної системи України на сучасному етапі її історичної еволюції є такі:

1) міжособистісний характер підприємницьких зв'язків (контрактів) [13, с. 47-48]. В інституційній системі національної економіки спостерігається значна диспропорція в розвитку великого бізнесу, середнього і малого підприємництва. Частка малих і середніх підприємств у кількісному й відносному вимірах в Україні є порівнянною з відповідними показниками у країнах ЄС, проте їх внесок у ВВП залишається у 4–6 разів меншим. При цьому комерційні угоди на внутрішньому ринку укладаються або на незначну контрактну вартість, або з одиничними партнерами і є переважно епізодичними чи сезонними. Зазначені зв'язки кристалізуються і, як наслідок, підприємницьке середовище втрачає гнучкість і власну динаміку. Це, своєю чергою, спонукає підприємців до пошуку й посилення використання різних тіньових схем «страхування» своєї власності, що збільшує роль корупційних зв'язків у економічній системі. При цьому що дрібнішим є підприємство, то активніше воно вимушене їх застосовувати. Таким чином, формування міжособистісних економічних зв'язків у економіці України пов'язане з побоюванням економічних агентів натрапити на «хижу» неконкурентну поведінку через незахищеність (невизначеність) прав власності у веденні господарської діяльності.

2) регуляторна переобтяженість ведення господарської діяльності. Майже за кожним показником умов ведення бізнесу в Україні кількість необхідних процедур перевищує показники розвинених країн і країн-сусідів у 2-3 рази, особливо у податковій сфері, де кількість податкових процедур удесятеро більша, ніж у розвинених країнах, і в 3,5 рази – ніж у країнах-сусідах [14]. Основною складністю регуляторних процедур для українських підприємств є нездатність до їх швидкого й належного опрацювання. Надмірна кількість адміністративних процедур не лише в податковому звітуванні, а й у процесі ведення бізнесу загалом стримує процес організації та розвитку підприємницької діяльності;

3) дискримінація в економічній діяльності як основа конкуренції на внутрішньому ринку [13, с. 52]. Для вітчизняної економічної системи характерними є низький показник інституційно-правового й антимонопольного рівня захисту учасників господарських взаємодій, незначний рівень економічної свободи й нерозвинені умови ведення бізнесу в країні. В умовах інституційної незахищеності (порівняно з інституційним середовищем інших країн) підприємств на національному ринку найбільш успішною є торговельно-посередницька діяльність малих (за статутним капіталом) підприємств, зорієнтованих на короткострокові стратегії розвитку й незначні обсяги інвестицій чи стартовий капітал.

Як відомо, малі торговельні чи посередницькі підприємства завдяки своїй гнучкості у пристосуванні до будь-яких несприятливих умов отримують незаперечні конкурентні переваги перед виробничими матеріало- й капіталомісткими підприємствами та підприємницькими проектами. Тому середні та великі підприємства в Україні (їхні власники) зацікавлені у створенні власних подібних малих підприємств для обслуговування своїх же капіталомістких підприємств, зниження податкових відрахувань і видатків на проведення підприємницької діяльності без утрати ритмічності роботи основних виробничих об'єктів.

Отже, зловживання переважаючим становищем у короткостроковому періоді постає об'єктивною умовою суперництва на внутрішньому ринку. Тому конкуренція між економічними агентами відбувається не за рахунок досягнення високої якості пропонованого ними продукту, технологіями його просування чи розширенням номенклатури товарів, а завдяки законодавчому чи регламентному обмеженню конкурентів або набуттю для себе певних виняткових прав, таких як субсидії, податкові пільги тощо. Наслідком цього є встановлення неформальних жорстких обмежень залучення зовнішніх великих і середніх довгострокових інвестицій, оскільки за зростанням капіталізації будь-якого з таких підприємств зростають загрози для їх інвесторів з боку конкуруючих підприємств (поява додаткових нормативно-правових, процедурних чи податкових вимог тощо) [13, с. 53].

Висновки. Економічна система України на сучасному етапі перебуває у стані глибокої кризи, викликаній взаємодією як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Основними зовнішніми чинниками негативного впливу є стагнація світової економіки та ведення війни на території держави; серед внутрішніх факторів можна виділити відсутність системних реформ та комплексного підходу уряду до здійснення глибоких макроекономічних перетворень, поєднання і взаємне підсилення яких призводить до негативних ефектів розвитку економіки, зокрема, знижує ефективність сформованого інституційного середовища, нездатного забезпечити безпечний розвиток економічної системи.

Стрімке падіння ВВП України та прискорення темпів інфляції негативно впливають на динаміку експорту. Внутрішні політичні проблеми, посилення соціальної напруги та корупція погіршують інвестиційний клімат, породжуючи нові норми і правила ведення економічної діяльності в національній економіці. Сформований на чинній інституційній базі баланс впливів та взаємодій між основними економічними агентами країни сприяє консервації її в сучасному стані, що зміцнює негативні очікування економічних суб'єктів. Це об'єктивно вимагає переформатування функціонуючих інституційних підвалин і формального, і неформального характеру. У цьому сенсі ключовими заходами, необхідними для підвищення інституційної ефективності економіки України є такі:

- ефективна протидія тінізації і криміналізації економіки та суспільства;
- перехід від неформальних до формально визнаних інституцій та створення умов для максимально ефективного їх функціонування;

- гарантування повноцінного розвитку системотворчих інституцій, що забезпечують сталий суспільний розвиток (система малого та середнього бізнесу, інституції соціального захисту населення, освіта, охорона здоров'я тощо);

- уніфікація правил та процедур державного адміністрування у «чутливих» для суспільства сферах (регулювання бізнесу, податкова політика тощо) відповідно до стандартів ЄС та інших розвинених держав.

Безумовно, лише окресленими заходами виконання завдання підвищення інституційної ефективності економіки України не вичерпується. Проте, вирішення проблем у виокремлених сферах дозволить суттєво підвищити цей рівень інституційної ефективності.

Бібліографічні посилання

1. Базилевич В. Д. Інституційний концепт модернізації фінансових інститутів // Фінанси України. – 2013. – № 5. – С. 19–30.
2. North D. C. Structure and Change in Economic History / North D. C. – NY : W. W. Norton, 1981.
3. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін / Н. І. Гражевська. – К. : Знання, 2008. – 431 с.
4. Попова В. В. Статистична ідентифікація теорій економічного розвитку: методологія та практика вимірювання : моногр. / В. В. Попова. – К. : ВПД «Формат», 2010. – 428 с.
5. Соснін О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. – К. : Центр навч. л-ри, 2015. – 554 с.
6. Эмар-Дюверне Ф. Конвенции качества и множественность форм координации / Ф. Эмар-Дюверне // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 104–116.
7. Філіпенко А. Постпомаранчева трансформація економічної політики України / А. Філіпенко // Економічний часопис-XXI. – 2005. – № 3–4. – С. 3–7; Панченко І. «Que Vadis?» Казус «Українська приватизація» / І. Панченко // Економіка України. – 2012. – № 2. – С. 46–59.
8. Human Development Report 2014. – The United Nations Development Programme, 2014. – 229 p.
9. Report on Transformation. Hard Landing: Central and Eastern Europe Facing the Global Crisis. – Price Water House Coopers, 2014. – 104 p.
10. Transition Report 2014. – European Bank for reconstruction and Development, 2014. – 176 p.
11. Information Analysis Center : Комплексна оцінка економічної ситуації в Україні у 2014–2015 рр. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://iac.org.ua/kompleksna-otsinka>
12. Ризики та загрози економічній безпеці України та механізми їх мінімізації. Комплексна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс] / Режим доступу : www.niss.gov.ua/content/articles/files/ruzuk_zagroz1-bab4e.pdf
13. Проблеми та шляхи формування сприятливого інституційного середовища для підприємницької діяльності в Україні : аналіт. доп. / Я. В. Бережний, Д. В. Ляпін, Д. С. Покришка ; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 80 с.
14. Росецька Ю. Б. Роль та значення інституційного середовища у формуванні конкурентних відносин [Електронний ресурс] / Ю. Б. Росецька. – Режим доступу : <http://dSPACE.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1929.pdf>
15. Hodgson Geoffrey M. What is the essence of institutional economics? / M. Geoffrey Hodgson // Journal of Economic Issues, Jun 2000, – Vol. 34. – Issue 2.
16. Coase, Ronald The New Institutional Economics // The American Economic Review, Vol. 88, № 2. – P. 55–63.
17. Buchanan J. M. Economics as a Public Science / J. M. Buchanan // Foundation of Research in Economics. How Do Economists Do Economics? Chaltenham, 1996. – P. 30–43.

Надійшла до редколегії 18.11.15